

ઠ ક્ક ર બા પા

એકોતેરમા જન્મદિન તા. ૨૯-૧૧-'૩૯ના ઉત્સવ પ્રસંગે

શ્રી. અમૃતલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કરનો આછો જીવનપાર્શ્વચિત્ર

શ્રી. હરિજન સેવક સંઘ, દિલ્લી તરફથી લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

કકકર બાપાની ભૂમિકાઓ

ભાવનગર ખાતે
કુટુંબજીવનમાં
૧૮૬૨ના
અરસામાં

રાકિનાં જીવનમાં
જીવન રાજ્યમાં
મુંજનેર ૧૮૬૮
ના અરસામાં

આ ક્રિ ડા મં
કુમારના રજીના
મં જ ને ર
૧૫-૭-૧૯૦૧

વાવા કું. ની
મજુર સેવામાં
જ મ સે હ પુ ર
૨૭-૧૧-૧૯૧૬

जरात विद्यापीठ, अहमदाबाद

गुजराती विभाग, अहमदाबाद

अनुक्रमांक २२८५८ दिनांक ०४

प्रयत्नात ६३४ ८०७१

वर्गिक २११४: ६०० ६५५५०

ઠ ક ર વા પા

[આછો જીવનપરિચય]

તા. ૨૯ : ૧૧ : ૧૯૩૯ : એમના એકોતેરમા જન્મ-
દિનનાં રાષ્ટ્રવ્યાપી ઉત્સવ પ્રસંગે વિનયયુક્ત અંજલિ

: લેખક :
ઝવેરચંદ મેઘાણી

: પ્રકાશક :
શ્રી. શ્યામલાલ
હરિજન નિવાસ, કિંગ્સવે : દિલ્હી

મૂલ્ય ચાર આના

નિવેદન

બાપાના ઠક્કર કુટુંબ પાસેથી બાવનગર જઈ કઢાયેલાં સંસ્મરણોનું, તેમની પાસેથી મળેલા પત્રવ્યવહારનું, અને શ્રી. બલવંતરાય મહેતાએ દિલ્હીમાં બાપાના શ્રીમુખેથી સાંભળીને મને લખી મોકલેલ મહામૂલી વાતોનું ગૂંથણ કરીને ઉતારેલી આ આછી જીવન-કથા છે. એ લેખનકાર્યનું પુન્ય મને લેવરાવવા બદલ દિલ્હી હરિજન સેવકસંઘ વાળા શ્રી. શ્યામલાલજીનો, ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કરનો અને સ્નેહી કપિલ ઠક્કરનો હું ઋણી છું.

જીવતા કે' મહાકાવ્યની ગાથા સમી, આ મૂંગા માનવ-સેવકના ભવ્ય જીવનસમર્પણની એકોએક સ્મૃતિ ગૂજરાતની યુવાન અને કિશોર પ્રજા પાસે ધરવાનો સમય થઈ ગયો છે પણ એવું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવાના અધિકારી થતા પહેલાં લેખકે બાપાનો સુદીર્ઘ સંપર્ક સાધવો જોઈએ તેમજ બાપાના કુડીબંધ કાર્યકરોનાં લમણાં નીચોવવાં જોઈએ. એ સૌભાગ્ય અત્યારે તો નથી. ભવિષ્યમાં તો જેવું અન્નજળ !

જૂનાં સંસ્મરણોની માફક, પ્રાણપણે જાળવી રાખેલી જૂની તસ્વીરો પણ કાઢી આપવા બદલ ઠક્કર કુટુંબના આપણે આભારી છીએ.

આ જીવનપરિચયમાં એક હકીકતનો નિર્દેશ રહી ગયો છે. કેટલાંય વર્ષોથી બાપા પોતાના પ્રત્યેક દિવસની વિગતવાર રોજનીશી રાખે છે. આમાંની વહેલાંની કેટલીક તો હાથ લાગતી નથી, પણ છેલ્લાં વીશેક વર્ષની મને બાપાના કાર્યકરોએ મેળવી આપી છે. એ રોજનીશી એટલે બાપાના હમેદમ જીવનકાર્યની, બાપાનાં બારીક મનોમંથનોની, હર્ષ અને વેદનાઓની, સ્વભાવની અને ઘડતરની રસભરી ને હેરતભરી તવારીખ : એ વાંચતાં વાણી વિરમે છે.

આ પુસ્તિકાને સુશોભિત બનાવવા છતાં તેની સાવ હળવી કિંમત રાખી, તેમાં રહેનારો જૂજ જે નફો, તે પ્રકાશકે બાપાની 'થેલી'માં જ નાખવાનું જાહેર કર્યું છે. એટલે લેખકની લખાવટ તરફ નહિ પણ 'બાપા-થેલી' તરફ નજર રાખીને ગુર્જર પ્રજાજનો બહોળી સંખ્યામાં આ પુસ્તિકાને ઉપાડે એવી અભ્યર્થના છે.

આ રંક પુસ્તિકા બાપાની આકરી અગ્નિપરીક્ષાને પાર કરનારા, લિન્નલિન્ન કર્મક્ષેત્રોમાં દટાયેલા, તેમના સમસ્ત કાર્યકરોના વૃંદને અર્પણ છે.

જીવનયાત્રાના સીમાસ્તંભો

૧૮૬૯ : ભાવનગરમાં જન્મ.

૧૮૮૭-૯૦ : પૂના એન્જિનિયરીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ અને એલી. સી. ઈ ની પરીક્ષા પસાર કરી.

૧૮૯૧-૯૮ : બારસી, બી. જી. જે. પી. રેલ્વે, વઢવાણ અને પોરબંદર રાજ્યમાં નોકરી.

૧૮૯૯-૧૯૦૨ : ઈસ્ટ આફ્રિકા, યુગાન્ડા રેલ્વેમાં ત્રણ વર્ષ નોકરી.

૧૯૦૪-૫ : એન્જિનિયર, સાંગલી સ્ટેટ.

૧૯૦૫ : મુંબઈ મ્યુ. માં રોડ-એન્જિનિયર.

૧૯૦૯-૧૩ : શ્રી. વી. આર. શીદે, શ્રી. દેવધર દાદા, પ્રો. કવે અને ડીપ્રેસડ ક્લાસ મીશન સોસાયટી તેમ જ સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી સાથેનો સંપર્ક-સમય.

૧૯૧૩ : પિતાનું અવસાન.

૧૯૧૪ : સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીમાં આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયા : તા. ૬-૨-૧૯૧૪. યુક્ત પ્રાંતમાં દુષ્કાળ રાહતકાર્ય.

૧૯૧૫ : મુંબઈમાં ભંગીઓની કેટલીક સહાયકારી મંડળીઓ પર દેખરેખ રાખી અને મુંબઈ તેમ જ અમદાવાદમાં મળૂરવર્ગનાં બાળકો માટે શાળાઓ શરૂ કરી.

૧૯૧૬ : કચ્છમાં દુષ્કાળ રાહતકાર્ય.

૧૯૧૭ : મુંબઈ કાઉન્સિલની બીન-અમલદારી સભ્યોની સમિતિના મંત્રીપદે શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના ફરજિયાત શિક્ષણના ખર્ચા માટે કામકાજ.

૧૯૧૮ : મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે કામ-કાજ. ખેડા જીલ્લાના ખેડૂતોની સ્થિતિતપાસ.

૧૯૧૯ : જમશેદપુરમાં મળૂર પ્રવૃત્તિ.

૧૯૨૦ : પુરી (ઓરિસા)માં દુષ્કાળ રાહતકાર્ય.

૧૯૨૧ : કાઠિયાવાડમાં ખાદીકામ.

૧૯૨૨ : પંચમહાલમાં દુષ્કાળ રાહતકાર્ય.

૧૯૨૩-૨૫ : પંચમહાલમાં બીલ સેવા અને અંત્યજ સેવા મંડળની શરૂઆત અને વિકાસ.

૧૯૨૬ : ભાવનગર પ્રજાપરિષદના પ્રમુખ : અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદના મંત્રી. બીલ વિસ્તારમાં છાત્રાલયો અને દિવસ-શાળાઓમાં રકાઉટ પ્રવૃત્તિ દાખલ કરી.

૧૯૨૭ : ગુજરાત અને સિંધમાં રેલસંકટ નિવારણ કામ પોરબંદરમાં, કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખપદે. પંચમહાલ જીલ્લામાં રકાઉટ રેલી વ્યવસ્થિત કરી.

૧૯૨૮ : બારડોલી સત્યાગ્રહમાં તપાસ. અખિલ હિંદ રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદ તરફથી નીમાયેલ પતિયાળા તપાસસમિતિના સભ્ય અને પ્રમુખ. પંચમહાલ રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદના પ્રમુખ. ગુજરાતની મ્યુનિસિપાલિટીઓની તપાસ.

૧૯૨૯ : આસામ, રેલ-સંકટ નિવારણ.

૧૯૩૦ : બીલ સેવા પ્રગતિ; પછાત વર્ગો માટે ફૂવા. ગુજરાતમાં જાલોદ અને મહુધાના મ્યુનિસિપલ ભંગીઓ માટે સહાયકારી મંડળીઓ. નડીઆદમાં ભંગીઓ માટે ધર્મશાળા.

દાંડની દુકાન પર પીકેટીંગ કરવાના ખોટા આરોપસર છ માસની સજા. બે માસ બાદ મુક્ત.

૧૯૩૧ : બારસદમાં સ્ત્રીઓ પરના પોલીસ અત્યાચારોની તપાસ.

૧૯૩૨ : બીલ અને હરિજન સેવા. નદીઆદ અને જાલોદમાં ભંગી સહાયકારી મંડળીઓ. બીલ વિસ્તારમાં વાર્ષિક મેળા. દોહદમાં સ્વદેશી લીગ.

પૂના પેક્ટ : દલિતવર્ગની વસ્તીના આંકડા, આગામી બધારણમાં દલિતવર્ગની બેઠક વગેરેના આંકડા પૂરા પાડ્યા અને પૂના પેક્ટની મંત્રણાઓમાં ભાગ લીધો. હરિજન સેવકસંઘના મુખ્ય મંત્રી નિમાયા.

૧૯૩૩ : ગાંધીજી સાથે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હરિજન પ્રવાસ.

૧૯૩૪ : ગાંધીજી સાથે હરિજન પ્રવાસ. (૭ માસમાં ૧૨,૫૮૪ માઈલ.) પ્રાંતોમાં હરિજન કાર્ય વ્યવસ્થિત કર્યું. હરિજન કાર્ય માટે ફંડ. હરિજન પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત કરવા પ્રાંતોનો પ્રવાસ.

૧૯૩૫ : હરિજન કાર્ય અંગે મદ્રાસ ઈલાકામાં પ્રવાસ. આસામમાં પ્રવાસ અને જંગલી જાતિઓના ઉદ્ધારકાર્યની શરૂઆત.

૧૯૩૬ : આંધ્રમાં પ્રવાસ. ત્રાવણકોર, રજપુતાના અને ઓરિસ્સામાં હરિજન પ્રવાસ.

૧૯૩૭ : રજપુતાના, યુક્ત પ્રાંત, બિહાર, આસામ, મહારાષ્ટ્ર અને હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં હરિજન કાર્ય અંગે પ્રવાસ.

૭ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો પાસે મૂકવા હરિજન ઉદ્ધારની યોજના તૈયાર કરી.

ગ્યાલિયર અને મધ્યહિંદમાં પ્રવાસ. શ્રીમતી રામેશ્વરી નહેરૂ સાથે કાઠિયાવાડમાં.

૧૯૩૮ : ઓરિસ્સામાં પ્રવાસ. ઉત્તર આસામમાં રેલ સંકટ નિવારણ કાર્ય. મધ્ય હિંદનાં રાજ-સ્થાનો, અને દક્ષિણ રજપુતાનામાં શ્રીમતી રામેશ્વરી નહેરૂ સાથે પ્રવાસ.

મધ્ય પ્રાંતની સરકાર તરફથી નિમાયેલ મ્યુ.ના ભંગીઓની તપાસ સમિતિ તથા ઓરિસ્સા સરકાર તરફથી અર્ધ-પ્રતિબંધિત પ્રદેશોની તપાસસમિતિના પ્રમુખ નિમાયા.

૧૯૩૯ : મુખ્ય સરકાર તથા ગાંધીજીની સૂચનાથી પશ્ચિમ ખાનદેશમાં બીલ ઉદ્ધારકાર્ય વ્યવસ્થિત કર્યું.

કેટલાક પ્રાંતોની જંગલી જાતિઓના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ.

તાલ્ચેરના હિજરતીઓ માટે રાહતકાર્ય.

દિલ્હીમાં, હરિજન નિવાસનાં મકાનોના વિસ્તાર કામ પર દેખરેખ.

બેંગાલ, બિહાર, ઓરિસ્સા, આસામ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં હરિજન તથા જંગલી જાતિઓના કાર્ય માટે પ્રવાસ.

બિહાર સરકારના સૂચનથી બિહારની જંગલી જાતિઓ તથા હરિજન ઉદ્ધારની યોજના તૈયાર કરી.

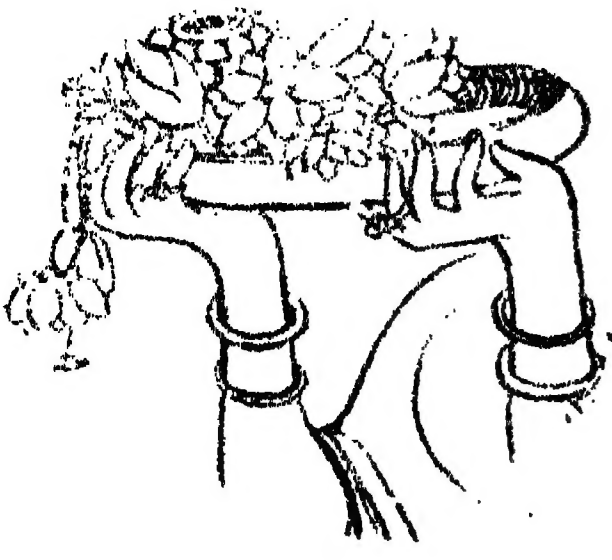
તા. ૨૯ નવેમ્બરના રોજ સિત્તેર વર્ષ પૂરાં

આ પુસ્તિકા મળવાનાં ઠેકાણાં :—

૧. કાઠિ. હરિજન સેવાસંઘ, રાજકોટ
૨. પુલછાબ, રાણપુર

૩. હરિજન આશ્રમ, સાબરમતી
૪. બીલ સેવામંડળ, દોહદ

મુદ્રક : મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ : સ્વાધીન મુદ્રણાલય : રાણપુર (બી. એસ. રેલ્વે, કાઠિયાવાડ)

ઠક્કર બાપા

એમના હૃદયસંથન અને આત્મસમર્પણનો આછો ઇતિહાસ

• મુ'બરકના પાલવા બંદર પર આજે જ્યાં આકાશની સાથે વાતો કરતો ઉભત “હિન્દનો દરવાજો” ઊભો છે, ત્યાં આજથી પચીસેક વર્ષ પૂર્વે કદરૂપાં કોરગોટડ પતરાનું નાનું છાપરું હતું. પરંતુ મહાસાગર તો એનાં એ જ નીલાગ્નરે ભરેલો હતો, મોઝાના કંઠમાં પણ એનું એ જ અવિરત ઈશ્વર-સ્તોત્ર છલ છલ સૂરે રટાતું હતું. દેશી વિદેશી જહાજો અને જળ-સુંદરી શી વિહાર-નૌકાઓ પણ એની એ જ આસાનીથી સાગરખોળે ખેલતી અને ગેલતી હતી. પંથબ્રૂહ્યાં વહાણોને ચેતવણી દેતી દીવાદાંડી પણ જૂની નહોતી. હા, આજના ઠંડા વીજળી-દીવાને સ્થાને ધગધગતી ગેસ-લાઇટો ત્યાં ખારાં પાણીમાં પોતાનાં પ્રતિબિમ્બો પાડતી શીતળતા પામવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી હતી.

• પચીસ-છવ્વીસ વર્ષની એક સંધ્યાએ એ કોરગોટડ પતરાના છાપરા નીચે, એક બાંકડા ઉપર, એ પુરૂષો બેઠા હતા. એકની હશે તેતાલીસ વર્ષની ઉંમર, બીજાની અંદાજ બત્રીસ વર્ષ. નજીક જનારને એમ ન લાગે કે બેઉ વાતો કરે છે. વાતો કરવાની એ બેઉની હા જ મૌનપ્રધાન હતી. મોટેરાના અંતરમાં મૌનપ્રેરક માનસિક ભાર હતો. નાનેરાના મનમાં મોટા પ્રત્યે એવો એક વિનય હતો, કે જે બે સગા ભાઈઓની વચ્ચે જગતમાં ઝાઝો બેવા મળતો નથી.

છતાં એ બન્ને એક જ માના જણ્યા સગા ભાઈઓ હતા. નીચું નિહાળી રાખીને અને અધમીચેલી આંખે, પ્રશાંત સાદે અને સહેજ મલકાતા લાગે તેવા અનુત્તંજિત ચહેરે વાતો કરવાની આ બે ભાઈઓ વચ્ચેની છટા, પાલવા સરીખા, કૈક પ્રણયી યુગલોના તેમજ હૃદયખડા દોસ્તો-સ્વજનોના મોકળા અને લગવાફૂલ ઉપહાસ-પરિહાસોના સાક્ષીને, જાણે નવાઈમાં નાખી દેતી હોયને તેવું લાગે.

• “પાંચેક વર્ષ જાળવી જાઓ તો શું ખોટું છે?” નાનાએ લાંબી વારતું મૌન છોડીને કહ્યું; “પાંચ વર્ષે તમારી નોકરીનાં પંદર વર્ષ પૂરાં થઈ રહેશે. પંદર વરસે તમને ત્રીજા ભાગનું પેન્શન મળશે અને પછી તમને સેવા કરવામાં કોઈની ઓશિયાળ નહિ રહે.”

“ પાંચ વર્ષ ! ” મોટેરા બાઈએ પોતાની સામેના મંદ મંદ કમ્પાયમાન મહાસાગરના જેવા જ મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો-અથવા એમ કહીએ કે આત્મચિંતન કર્યું; “પાંચ વર્ષમાં તો કેટલું કામ થઈ શકે ! પાંચ વર્ષ સુધી જીવતા હમણું કે કેમ તે પણ કોણ કહી શકે ? પાંચ વર્ષની રાહ જોવાનું હવે તો અશક્ય છે. સંકલ્પ કર્યા પછી છ વર્ષ સુધી મેં સખૂરી ધરી. કારણ કે પિતાના દિલને દુલવવું નહોતું. હવે તો પિતા ચાલ્યા ગયા છે. હવે પાંચ વર્ષનો કાળ ગુમાવવો નથી.”

છેલ્લો
સંકલ્પ

- ઇ. સ. ૧૯૧૩ની એક ગંભીર સંધ્યાએ બનેલા આ બનાવની યાદદાસ્તને તાજ કરતા એ નાના બાઈ આજે ભાવનગરમાં એગણસાઠ વર્ષની ઉંમરે ચાર છ દેશી રાજ્યોના નિવૃત્ત તખ્તીખી અધિકારી ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર નામે પ્રખ્યાત છે; ને જે અદાથી પચીસ વર્ષ પૂર્વે એ પાલવા બંદર પરની સાંજરે બોલ્યા હશે તે જ ગંભીર અદાથી આ પ્રસંગને વર્ણવતા પોતે કહે છે કે, ‘મારી એ તમામ સમજવટની સામે અમૃતલાલભાઈની તો ફક્ત એક જ દલીલ હતી કે ‘પાંચ વર્ષની કાને ખખર ! પાંચ વર્ષમાં તો કેટલું કામ થઈ શકે !’”

તે દિવસના અમૃતલાલભાઈ એ પોતે જ આજના આપણા ‘ઠક્કરબાપા.’ આજ સિત્તેર વર્ષની જૈફ ઉંમરે, શ્વેત રૂપેરી વાળથી વિભૂષિત એ સાધુમૂર્તિની કઢાવર (અને અવિશ્રાંત મહેનતે તેમ જ અવારનવારની માંદગીએ ટીલા પાડેલા સ્નાયુઓ વાળી તોયે લાલધૂમ) કાયાને જેમણે જેઈ હશે, તેમને અનુમાન આવી શકશે કે પાલવા બંદર પરની એ સંધ્યાએ આત્મવિસર્જનના સંકલ્પની આખરી મેખ મારતો એ દેહ કેટલો યૌવનમય અને પડછંદ હશે !

તે દિવસનો એમનો નિર્ધાર શાનો હતો ? સંસારી જીવન ત્યાગીને હિન્દની સેવા કરતી એક સંસ્થામાં દીક્ષિત બનવાનો. એ સંસ્થા તે સ્વ. દેશભક્ત ગોખલેજીની રથાપેલી ‘સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી’ જેને આજે આપણે ‘હિન્દ સેવક સમાજ’ એ નામે ઓળખીએ છીએ. સમસ્ત હિન્દના કોઈ પણ ખૂણામાં પડતી કોઈ પણ આપત્તિ-વેળાએ, દેશના કોઈ પણ પ્રદેશમાં સખડતાં પતિતો, દલિતો, દુકાળિયાં વગેરેની વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિપૂર્વકની સેવા કરનારી એ સંસ્થા તે કાળે હિન્દ ખાતે આ એક જ હતી.

માટી
નોકરી

- ને એ સંસ્થાની દીક્ષા લેવા જતાં શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરને શું શું ત્યાગવાનું હતું ? રૂ. ૩૫૦ ના માસિક પગારની, મુંબઈ શહેર સુધરાધના રોડ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની નોકરી; પાંચ વર્ષમાં એ નોકરીની રૂ. પાંચસો સુધીની મુકરર બઢતીનો લાભ : પાંચ વર્ષ વીત્યે ઘેર બેઠાં રૂ. ૧૫૦-૨૦૦નું પેન્શન : અને કાને ખખર, એથીયે બડી કોઈ કદરની પૂરી સંભાવના. આખા મુંબઈના ઉકરડા સમા કુરલા પરાની, કચરાપટ્ટીની ‘લાઈટ રેલ્વેઝ’ના નીચલા દરજ્જાના ઇન્સ્પેક્ટર આ નવા નોકરીઆતને, આ કાઠિયાવાડી સીવીલ ઇજનેરને, સડેડાટ રૂ. ૩૫૦ના દરમાયાવાળા, આખા મુંબઈ શહેરના રસ્તાઓના સુપરિન્ટેન્ડન્ટના પદ પર સ્થાપી દેનાર ગોરા મ્યુનિસિપલ કમીશ્નર મી. હૉલ (Hall) પર તે વખતનાં પારસી છાપાંઓમાં કોઈ ઓછી તરપીટ નહોતી પાડી. પણ મી. હૉલ તો શ્રી. ઠક્કરની જળકૃતી કાબેલિયત પર એટલા બધા મુસ્તાક રહ્યા હતા કે અખખારોનો આ બખાજો

એમને લેશ પણ ડારી નહોતો શક્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હક્કર એના માનીતા જ રહ્યા હતા. આખા મુંબઈના રસ્તાઓના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હક્કરની સન્મુખ ઉજ્જવળ ભાવિની પ્રભા તે કાળે પૂર્ણ કળાએ પ્રગટતી હતી.

- કાઠિયાવાડી ! હા, હક્કર બાપા મૂળ કાઠિયાવાડના શહેર ભાવનગરના નિવાસી. એમના પિતાશ્રી સ્વ. વિકલદાસ હક્કર લોહાણા હતા ને એક જ્ઞાતિબંધુની પેઢીમાં માંડ રૂ. ૨૦-૨૫ના દરમાયાથી ગુમાસ્તાગીરી કરતા. મેલેરિયા અને મચ્છરના ધામ ભાવનગરના ગંદા એક લત્તામાં, સાંકડા એ વસાણીફળિયામાં આવેલા બેમાળીઆ મકાનમાં શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર, માતા સ્વ. મૂળીબાઈને પેટે જન્મ પામ્યા, ને જન્મથી માંડી એલ. સી. ઈ. ની પરીક્ષા પાર કર્યા પર્વત પૂરી ગરીબીમાં જ મોટા થયા.

માતાપિતા

પિતાની ગરીબી ઉપરાંત એમણે સ્વાદ આખ્યો પિતાની કરડાઈ અને સખ્તાઈનો. તાજેતરમાં ગુજરી જનાર એમના જ્યેષ્ઠ ભાઈ સ્વ. પરમાનંદ હક્કર પોતાનાં બાળકોને કહેતા કે “અમૃતલાલકાકાને મોટા થયા પછી પણ નિશાળે જવું ગમતું નહિ; દાદા એમના પર મારપીટ ચલાવતા. ફાટ પહેરાવવા જતાં કાકા જોરથી મુઠીઓ બીટી જતા, અને એવડા મોટાને પણ ટીંગાટોળી કરી નિશાળે નાખી આવવું પડતું.”

પિતાની લાલનપાલન રહિત, માર્દવ રહિત એ અહોરાતની કરડાઈથી રક્ષણ દેનારી તો માતા મૂળીબાઈની માંહી ગોઠ હતી. કરડાઈ કરતા પતિને પત્ની પોતાના ભદ્રભાવે ઠપકાનો માત્ર એટલો જ બોલ કહેતી રહેતી કે “છોકરાને માથે આમ તે શું કરતા હશે !”

આજે સિત્તેર વર્ષની વયે પણ હક્કર બાપા વૃદ્ધ સ્નેહીઓને જ્ઞેતાંની વાર પોતાની જનેતાને યાદ કરે છે, અને કાંઈ ડોશીને જોઈ એના મોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે કે “આ ગલાલ માનું મોં બરાબર મારી મૂળીબાને મળતું આવે છે.”—(કદાચ એ મળતાપણું કલ્પિત જ હશે !) પુત્રની સિત્તેર વર્ષની વયે પણ માનો ખોજો નેત્રોમાં અને અંતરમાં સજીવ અને એ બતાવે છે કે હક્કર બાપાના સેવાજીવન પર માતૃપ્રેમનો સંસ્કાર કેટલો સજ્જડ હશે.

- પરંતુ કરડાઈની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા અને આખા ફળિયાનાં લોકોને ધ્રુજવતા એ પિતા જ હક્કર બાપાના જીવનના ‘ચાર ગુરુઓ’ પૈકી પહેલા ગુરુનું પદ પામેલ છે. પિતાનો એક મહાન ગુણ, વ્યવસ્થા, પુત્ર અમૃતલાલના લોહીમાં ઊતર્યો : એ અવિભક્ત કુટુંબમાં અવ્યવસ્થા અપાર હતી. પિતાજી દરેક ચીજને એના યોગ્ય સ્થાને મૂકતા, વેરણુછેરણુ પહેલાં સ્ત્રીઓનાં કપડાંને પણ ઘડી કરી ગોઠવતા, દાદર પાસે પડતા જોડાના ઢગલામાંથી પિતા હારબંધ ગોઠવતા, બાળકે ગંદું કરેલું જાજર પણ પિતા જાતે ધોઈ સ્વચ્છ કરતા. વાંચકો ! ભૂલેચૂકેય રખે કાંઈ હક્કરબાપાની નજર સામે જોડા કે કપડાં જેમ તેમ મૂકતા ! પિતાના વર્તનમાંથી પકડેલો એમનો વ્યવસ્થાપ્રેમ આ સહી નહિ શકે અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર તમારી ભૂલ સુધારીને એ તમારું નાક કાપશે !

પહેલા ગુરુ
પિતાજી

પિતાના ગુરુપણની ખીજ વાત આગળ આવશે.

પૂનામાં અભ્યાસ

- ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અભ્યાસ ગામમાં તે ગામમાં થતી આ ગરીબી વચ્ચે પૂરા કર્યો. એ પાંદડે કદી પણ ન થઈ શકેલા આપની ઝંખના એક જ હતી કે છયે છ દીકરા કોઈ પણ પ્રકારે ઉચ્ચ શિક્ષણ પામે. મોટા પુત્ર પરમાનંદભાઈને અભ્યાસ દરમિયાન એક રજામાં સ્ટેશન પર ગોદામની મામૂલી નોકરી લેવી પડેલી એ ખતાવે છે કે ગરીબી કેવી તીવ્ર હશે. પાંચ નાના દીકરાને આંખાના નાનકડા રોપાની જેમ ઉછેરવાના હતા.

મેટ્રીક થયા પછી પુત્ર અમૃતલાલને ક્યાંક નોકરીમાં વળગાડી દેવાનો લોભ, આ સ્થિતિ વચ્ચે કોઈ પણ કંગાલ પિતાને માટે સ્વાભાવિક કહેવાય, પરંતુ શ્રી. વિક્રમદાસ હક્કરની આકાંક્ષા અનોખી હતી. પેટે પાટા બાંધીને પણ એ શ્રી. અમૃતલાલને પૂનાની સીવીલ એન્જનીયરીંગ કોલેજમાં જાતે જઈ મૂકી આવ્યા, તે ગરીબ આપના એ ફરજદે સદાશિવ પેઠમાં કોટડી બાડે રાખી હાલના પૂના એન્જનીયરીંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ ન આવે એવી કરકસરથી ગુજરો કરતે કરતે ત્રણ વર્ષને અતે એલ. સી. ઇ. ની ઉપાધિ મેળવી. હક્કર બાપા અત્યારે યાદ કરીને કહે છે કે મારી માએ મારું પૂનાનું ખર્ચ પૂરવા પોતાના નજીવા દાગીના પણ વેચેલા.

યુનિવર્સિટીના ઉંચર પર જ શ્રી. અમૃતલાલ હક્કરની સામે, માતા પિતા અને ભાઈઓના પેટગુજરાની ફરજ બિભી હતી. એ નોકરીએ ચડી ગયા. શરૂઆત કાઠિયાવાડના એક રજવાડામાં કરી. તે વખતની સંયુક્ત બી. જી. જે. પી. રેલ્વેના બાંધકામ ખાતામાં રહ્યા. પોરબંદર વગેરે રજવાડાની નોકરી કરી.

સેવાની પ્રથમ પ્રેરણા

- છપ્પનીઆનો દુકાળ પ્રાંતપ્રાંતમાં હાહાકાર બોલાવતો હતો. તે વેળાએ પોરબંદર રાજ્યની નોકરી છૂટી ગઈ. પોતે પૂર્વ આફ્રિકામાં કેન્યા-યુગાન્ડા રેલ્વે પર ત્રણ વર્ષની અંધણીએ કામ કરવા સીધાવ્યા. ત્યાં દર પખવાડીએ મળતા પિતાજીના પત્રોમાં, દુકાળ નિવારણનું જે કામ પિતા ભાવનગરમાં કરતા તેનું બારીક વર્ણન આવતું. ફક્ત લોહાણા જ્ઞાતિ પૂરતું જ આ કામ હતું. એ માટે પિતા ભડોળ કરતા, અનાજ ઉધરાવતા, જ્ઞાતિના વંડામાં રોજ પાંચસોથી હજાર માણસોને એક ટંક જમાડતા, તે તેમને જમાડીને જ પોતે ઘેર જમવા જતા. મદિનાઓ સુધીની એકલહથુ આ બંધવસ્થાની કથા જ્યારે પુત્ર વાંચતો ત્યારે એ ગર્વથી ઝુલાતો, તે વિચાર કરતો કે ઓવાં સેવાકાર્યો, ન્યાતબતના બેદ વિના હું ક્યારે કરી શકીશ!

પોતે અત્યારે કહે છે : “ સેવાની પ્રથમ પ્રેરણા મને આ કાગળોમાંથી મળી હતી. પિતા કેટલી મહેનતે મહાજનની સભાઓ અને જ્ઞાતિ-ભડોળોના વહીવટ કરતા, જ્ઞાતિની વિધવાઓને દર મહિને દાણા પહોંચાડતા. જ્ઞાતિનું છાત્રાલય ચલાવતા, તેને માટે પૈસા મેળવવા દરેક લખપ્રસંગે પહોંચી જતા. એ પરથી મળેલા સેવાના પાઠ હું કંઈક વિશાળ ક્ષેત્રમાં મૂકી શક્યો હોઉં તો તેનો યશ પિતાને છે.”

આફ્રિકાથી અમુક વર્ષે પાછા દેશમાં આવી સાંગલી રાજ્યમાં કામ કર્યું. છેલ્લે ૧૯૦૪-૧૯૦૫માં મુંબઈ શહેરસુધરાઈએ એમને ફરલા ખાતે નીમ્યા.

રસહીન શ્રુતસંસાર

- ત્યાં સુધીમાં એમણે લક્ષ્ય એક જ વાત પર, ચાર નાના ભાઈઓના વિદ્યાભ્યાસને ટકાવવા પર જ રાખ્યું હતું. બીજો તો કોઈ મનોરથ હજી જન્મ્યો નહોતો, પ્રમુદ પોતાના

સંસારજીવનમાં તેમને કશો સ્વાદ જાણ્યો નહોતો. પોતે પ્રથમ પરણેલા તે પત્નીથી થયેલો પુત્ર છએક વર્ષનો થઈ ગુજરી ગયા પછી પત્ની પણ કાયમી માંદગીવાળું જીવન ખેંચતાં ખેંચતાં થોડે વખતે બાવનગરમાં મરણ પામ્યાં. શ્રી. અમૃતલાલ ફક્ત પિતાના આગ્રહને માન આપી ફરી પરણ્યા, પણ એ લગ્નસંસારના લ્હાવા લેવાની વૃત્તિ આ સાહિત્યપ્રેમી, આ કવિતાપ્રેમી, અને આજે પણ સરસ્વતીચંદ્રની કાવ્યપંક્તિઓ રટનારા આ રસિક અમૃતલાલમાં કેમ ન પ્રકટ થઈ શકી તેનું કારણ એણે બાળ્યે જ કાઢ્યું ને કહ્યું હશે. હંચું ખોલીને આત્મોદ્ધાર કાઢવાનું કાઢકેકાણું, કાઢ આપજન, કાઢ વિશ્રાન્તિ-સ્થાન યુવક અમૃતલાલના જીવનમાં શોધ્યું જડશે નહિ. એટલે એ રહસ્યકથા કહેનાર કાઢ માણસની ગેરહાજરીમાં આપણે માટે સલામત ઉકેલ-ચાવી તો એ ફરલા ખાતેની નોકરીના કાળમાંથી જ જડી રહે છે.

- અગાઉ કહ્યું તેમ શ્રી હક્કર એમ્પ્લોય કચરાપટ્ટીની 'લાઈટ રેલ્વેજ'ના નિરીક્ષક હતા. સારાથે મુંબઈ નગરનો ઉકરડો આ રેલ્વે ખેંચી લાવતી અને કેટલાક એકરોના વિસ્તારવાળા એક વિશાળ ખાડાની અંદર દાલવતી. આ ખાતાના ઝાડવાળાઓનું-મહાર અને માંગ લોકોનું એક મોટું સેન્ય શ્રી હક્કરની દેખરેખ નીચે હતું. તેમનું આ કચરો દાલવવાનું કામ નાંક વહેંચા કરતાં પણ મુશ્કેલ હતું તે હું જાતે જાણતો એમ 'બાપા' આજે કહે છે. આ લાંબી લોકોની વસાહત એટલે એક ખદખદતું જીવતું નરક : કંગાલ, કરજદાર, જુગારી અને બીજી અનેક રીતે જીવનભ્રષ્ટ આ અદ્ભુત દલિતોની દુર્દશા શ્રી. હક્કરના દુન્યવી રસાસ્વાદને હરી લેનારી બની. પોતાની નોકરીની ફરજો ઉપરાંત માનવી તરીકેનો સ્વધર્મ આ અસ્પૃશ્યો પ્રત્યે વહેતો થયો. એમના નૈતિક સામાજિક પ્રશ્નોમાં પોતે ઊંડા ઊતર્યા અને એમના કરજખોજ મિટાવવા વગેરેની યોજના એમણે આદરી દીધી. દલિતોની જીવનભર સેવાની હૃદય-દીક્ષા તો આ રીતે શ્રી હક્કરે મુંબઈ સુધરાઈની નોકરીની શરૂઆતમાં જ લઈ લીધી હતી. એ સમયથી જ એનું ગૃહજીવન નીરસ બન્યું હોય તેવો સંભવ છે. એ સમયથી જ નોકરી પ્રત્યે પણ પોતે ઉદાસીન થયા હોવા જોઈએ. કારણ કે નોકરીઆત તરીકે આ ફાલતુ પ્રવૃત્તિ કરવાનો આમલ તો તેમણે ખાતામાં ચણુભણુટ થઈ જતાં ચાલુ રાખ્યો હતો. તનતોડ નોકરીના કલાકો પૂરા કરીને આવ્યા પછી આરામ લેવાને બદલે આ સામાજિક ઉદ્ધારના કામમાં પોતે મન અને શરીરને નીચોવતા રહ્યા.

મુંબઈની
સુધરાઈમાં

- તે પછી તળ મુંબઈમાં બદલી થઈ ત્યારે તેમના પર બીજી બે વ્યક્તિઓની અસર પડી. એ બેને પણ હક્કર બાપા પોતાના ચાર ગુરુઓમાં ગણાવે છે. એક તો દલિતોદ્ધારના સમર્થ દાક્ષાધારી શ્રી. વિહલ રામજી શીન્દે, ને બીજા લિંદ સેવક સમાજવાળા શ્રી દેવધર. પૂનામાં હરિજનો માટેનું અહલ્યાશ્રમ ચલાવનાર આ ભાઈ શીન્દેએ, જ્યારે દેશમાં દલિતોનું કલ્યાણકાર્ય કરવાનો કાઢને ખ્યાલ પણ નહોતો ત્યારે, ૧૯૦૫ના અરસામાં આ કામ આરંભેલું. ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકરનો તેમને ટેકા હતો ને પોતે 'ડીપ્રેસડ ક્લાસીઝ મિશન' ચલાવતા. 'બાપા' તેમની પાસે કામ શીખવા ને સાહિત્ય જાણવા જતા. શીન્દેની પ્રવૃત્તિ સાથે એમનો સમાગમ વધતો વધતો ગાઢ થતો ગયો. યોજનાપૂર્વક અને પદ્ધતિસર જાહેર સેવાકાર્યો કરવાની શ્રી. હક્કરની ખાસીઅત તેના સંપર્કથી ઘડાઈ હોય તેમ લાગે છે. ને અવિરામ મૂંગા કામનો મંત્ર તેમને શ્રી. દેવધરના જીવનમાંથી મળ્યો હોવો જોઈએ.

બીજા ગુરુ
શ્રી શીન્દે

શ્રી દેવચરનો સમાગમ પામવા પાંત 'હિંદ સેવક સમાજ'માં જતા, અને એ સમાગમના પ્રતાપે 'હિંદ સેવક સમાજ'માં જોડાવાની છેક ૧૯૦૫થી જાગેલી ઇચ્છા મળખૂત બની ગઈ.

ત્રીજા ગુરુ
કર્વે દાદા

- સેવાના છૂપા તલસાટ જગાવનારા ચોથા ગુરુ હતા કર્વે દાદા : સર વિશ્વદાસ ઠાકરશી કે બીજો કાઠ ધનપતિ ભેટ્યો તે પૂર્વેનાં એ વર્ષો હતાં. ગરીબ મહારાષ્ટ્રી પ્રજા પાસેથી જૂજ પૈસા બીખી લાવીને કર્વે દાદા વિધવાઓ અને ત્યકતાઓનાં કામે ખોલતા હતા, તેમના સમાગમમાં આવેલા 'આપા'એ તેમને કાર્મિક વિધવા બાઈઓને કંઠા શીખવતા દીઠા, એક ઝૂંપડીમાં રહેતા દીઠા, ને વર્ષો સુધી એમની ભગીરથ સેવાના સાક્ષી રહ્યા.

પિતાએ
થંભાવ્યા

- નોકરીમાં ઉત્કર્ષ થતે થતે પણ વિરાગનાં ને સ્વાર્પણનાં મંથનો જોર કર્યે જતાં હતાં. થોડા જ સમયમાં એ મંથનોએ એમને નિશ્ચય પર લાવી મૂક્યા. એમણે પોતાના નાનાભાઈ ડો. કેશવલાલ ઠક્કરને પત્ર લખી પ્રુજાવ્યું કે “હવે તું મને છૂટો કરી શકે તેમ છે?”

ભાઈ કેશવલાલ એ વખતે દાકતરી ઉપાધિ મેળવીને કાલિયાવાડના એક રજવાડામાં નોકરી પર સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા. તેમણે જવાબ વાળ્યો કે “હવે હું કુટુંબનો ભાર લઈ શકું તેમ છું. તમે છૂટા થઈ શકો છો.”

એટલે અમૃતલાલભાઈએ ભાવનગર પિતાને પ્રુજાવ્યું. પિતાનો જવાબ મળ્યો “મારો દેહ છે ત્યાં સુધી તો નહિ. મારા મૃત્યુ પછી તું ફાવે તે કરજો.”

પિતાના અંતરમાં એક વેદના હતી : અમૃતલાલને સંતાન નહોતું. અમૃતલાલ એકાદ પુત્રનો પિતા થાય ! માટે તો ફરી પરણાવેલ.

પણ કાળક્રમે તે બીજી પત્ની યે પરલોક સીધાવી ગઈ. શ્રી. ઠક્કર પોતાના સૌથી નાનાભાઈ શ્રી. નારાયણજી સાથે મુંબઈમાં રહેવા લાગ્યા. એમનું ‘ઘર’ સમેટાઈ ગયું. ફક્ત પિતૃભક્તિ એમને જકડી રહી. અન્ય એકેય વળગણ રહી નહોતી. કેમકે ભાઈઓ પૈકીના બે જુવાનો ગુજરી ગયા, બાકીના ત્રણે પગભર હતા.

પિતાને
ખાતર
પ્રાયશ્ચિત્ત

- પછી તો પિતા પણ આખર શરીર લઈને મુંબઈમાં જ સૌ સાથે આવી વસ્યા. લકવાએ એમને પથારીવશ કરી મૂક્યા હતા. એ પથારીવશ સ્થિતિમાં પડેલા પિતા પ્રત્યેની ભક્તિ આ ત્યાગનિષ્ઠ પુત્રને માટે એક નવીન કસોટી લઈ આવી. એ હતો અસ્પૃશ્યો સાથે એક પંગતે બેસીને પ્રીતિભોજન કરવાનો, આર્યન અધરહુડનો, મુંબઈ નગરીને ચક્રોળે ચડાવનારો, સૌ પહેલો સામાજિક બળવો પોકારનારો પ્રસંગ.

આ પ્રીતિભોજનમાં શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે ભાગ લીધો. પિતાને જાણ થવા તો દોષી નહોતી, પણ મુંબઈની જોરાવર અને જૂથમંધી લોહાણા ન્યાત આ બળવો સહી ન શકી. શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરને ન્યાતપંચ પાસે હાજર થવાનું કહેણ આવ્યું. એક સ્નેહી જાતિબંધુએ આવીને એમને એવું કહી દોરવ્યા કે પંચ પાસે ફક્ત મોંએ જ આવી જવાનું છે, બીજું કશું ત્યાં થવાનું નથી.

બોળવાએલા અમૃતલાલભાઈ ન્યાતપંચ પાસે હાજર થયા. ન્યાતપંચે ફેંસલો સંભળાવ્યો કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, દંડ ભરો, નહિ તો તમારું સમસ્ત કુટુંબ ન્યાત બહાર મુકાશે.

બહાર આવીને અમૃતલાલભાઈએ પરિણામ વિચાર્યું. પાપનું કામ તો કર્યું નથી: પણ પિતા પથારીવશ છે: ન્યાત બહાર થયું તો પિતાના શયને કોઈ ઉપાડવા નહિ આવે: પિતાને જાણ થશે તો આઘાત પામીને પ્રાણ છાંડશે: (કારણ કે પિતા ત્રિથિતિએ ગરીબ છતાં ભાવનગરની જાતિમાં અડીખમ આગેવાન ગણાતા.)

પિતાનું મોત ન બગાડવાના એક માત્ર વિચારે અમૃતલાલભાઈની અંદર દુઃખદ નખળાઈ મૂકી. એણે દંડ ભર્યો, પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું અને મુંડાવેલ મૂછો લઈને ઘેર આવેલ પુત્રને પિતાએ જ્યારે કારણ પૂછ્યું ત્યારે પુત્રે જવાબ વાળ્યો કે “એ તો મારા સસરા પક્ષમાં મરાણું થયું હતું તેથી.”

તે પછી થોડા સમયમાં પિતાના મૃત્યુએ પુત્રની છેલ્લી સંસારગાંઠને છેદી નાખી અને પાત્રવા બંદર પરનો સંકલ્પ કરાવ્યો. જાડીની વાત તો એમણે નોકરી છોડતી વખતે એમના ભાઈઓ પર લખેલો નીચેનો ઐતિહાસિક પત્ર બોલે છે.

મુંબઈ તા. ૨૫-૧-૧૯૧૪

“વહાણા ભાઈઓ,

“આ પત્ર લખતાં મને દુઃખ થાય છે. કારણ કે હું માનું છું કે આ પત્ર માંહેના સમાચાર તમને સૌને ભારી દદાં કરશે. આ સમાચાર પહોંચાડવાનું કામ કોઈ અન્ય મિત્રને દિલ્લે પડ્યું હોત તો ફીક થાત પણ આખરે એ આકરી ફરજ મારે બજવવાની રહે છે.

ઐતિહાસિક
કાગળ

“મુંબઈની યુનિસિપાલિટીની નોકરીનું મેં રાજીનામું આપ્યું છે અને આવની ૨ જી તારીખથી હું નોકરીમાંથી ફારેગ થઈ ‘સર્વન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી’માં જોડાઈશ. આ સંબંધમાં મેં કાઠની સલાહ લીધી નથી. મેં ફક્ત મારા આંતરૂંવનિની સલાહ મુજબ જ-મારા અંતરાત્માની આજ્ઞા મુજબ જ આ પગલું લીધું છે. આમાં કદાચ હું ભૂલ કરતો હોઈશ. પણ એ ભૂલ પણ મારા અંતરના અવાજની જ ભૂલ હશે. ગમે તેમ પણ એ અવાજની હવે હું વધારે વખત અવગણના કરી શકતો નથી.

“મારી નોકરી દરમિયાન મારે મારા હાથ નીચેના માણસોની સાથે અપાર મોહબ્બત બંધાઈ છે, એટલું જ નહિ પણ હું મારા રસ્તાઓ-તેઓ નિર્જીવ છે છતાં તેની સાથે પ્રેમના બંધોથી બંધાયો છું. મારાં આપ્તજનો કરતાં મારાં આ માણસો અને રસ્તાઓથી વિખૂટા પડતાં મને વિશેષ દુઃખ થાય છે અને મારા શાગિદાં અમલદારે કાલે મને કહ્યું તેમ, હું જાણે સેંકડો નોકરો અને હજારો મજૂરોનો કોઈ અપરાધ કરી રહ્યો હોઈ તેમ લાગે છે. મારા ઉપર મમતા વરસાવનાર અને મને સદા મીઠી દુવા દેનાર એ હજારો માણસોને જાણે રખડાવીને હું ચાલ્યો જતો હોઈ એમ મને લાગે છે. કોઈ કહે છે કે, નોકરી દરમિયાન મારા દરજ્જા અને પ્રતિષ્ઠાને આધારે હું જે ક્ષતિકાર્યો કરી શકું છું તે નોકરી પછી મિલકત નહિ કરી શકું.

“એ બધું છતાં, હું ખાત્રીપૂર્વક માનતો થયો છું કે હિન્દુસ્થાનને સમગ્ર જીવન અર્પણ કરી દેનારા એવકો જોઈએ છે, નહિ કે ધુરસદે અને સગવડે કામ કરનારાઓ. અને જ્યાં સુધી આજીવન કાર્યકર્તાઓ હિન્દુસ્થાનને ન સાંપડે ત્યાં સુધી આપણી કશી

પ્રગતિ જ નહિ થઈ શકે. સાચા કામ કરનારાઓ માટે તો પેસાના ભંડાર ભરાઈ છે. ગોખલેજી જેવાના ચરણોમાં હજારો અને લાખો રૂપિયાનો ઢગલો થાય છે; તેમને સાચા કામ કરનારાઓ નથી મળતા. એટલે આ ભેષ ધરવામાં જો હું ભૂલ કરતો હોઉં તો પગ હું તે ભૂલ દુભ મુરદોથી અને પ્રામાણિક્યણે કરું છું.

“તમારું મારી પાસે કાંઈ લેણું હોય તો વેળાસર જણાવશો; કારણ કે હું અત્યારે છેલ્લી વખત, સૌની સાથે મારો હિસાબ ચૂકવી લેવા માગું છું. અને હવે, આજ સુધી જે જે સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓને આર્થિક સહાયથી સેવા કરવાનું મારું સહભાગ્ય હતું તે આજથી પૂરું થાય છે. તે તો વણકથું પણ સમજશો.

“મારી અંતરવ્યથાનો હવે અંત આવે છે. જીવનના સર્વ વિયોગો દુઃખકર છે, પણ હું તમને સાને ઉમદા સેવાકાર્ય માટે તજ જાઉં છું અને સમજું છું કે તમારા સૌની મને શુભાશિષો છે.

લી. તમારો બાંધવ

અમૃતલાલ

[અંગ્રેજી પત્રનું ગુજરાતી આપનાર]

ત્યાગની
અસર

- મુધરાર્થ ખાતાની આખી સૃષ્ટિ ઉપર આ આત્મસમર્પણ, અપાદ માસના પહેલા વરસાદ જેવી અસર કરી ગયું. અંધુ નોકરિયાનો દિગ અન્યા. જેઓ શ્રી હક્કરની બઢનીથી પોતાના હક્કો દૂબ્યા માની દોષ કરતા હતા તેઓએ પણ વાલવાલ પુકારીને બહુમાન દીધું. આવો ત્યાગ તેમને માટે અકલ્પ્ય હતો. તેઓ શ્રી. હક્કરની ઇર્ષ્યા કર્યા બદલ પ્રકટપણે પસ્તાયા.

અને ગુજરાતી પ્રજા તરફથી તો તેમના ઉપર માનસન્માનની એટલી અધી પડાપડી બોલી, કે પોતે ડા. હક્કર પરના એક કાગળમાં લખ્યું, “મને લાગે છે કે હવે જો હું અહીં વધુ વાર રહીશ તો બગડી જઈશ. મારે આમાંથી છૂટવું જોઈએ.”

દીક્ષાધારી-મિશનરી તરિકેના એ નવજન્મને પહેલે જ પગલે શ્રી. હક્કરને મથુરા તરફના દુષ્કાળ સંકટનું રાહતકામ સોંપાયું, તે માનસન્માનની ગૂંગળાવતી હવામાંથી એ ચાલી નીકળ્યા. તે પછી એકાદ વર્ષમાં જ ગોખલેજીનો દેહ પડી ગયો. એમના નિકટ સહવાસનો સુયોગ તો પોતાને મળ્યો જ નહિ.

❖ ❖ ❖

મધરાતનો
મુસાફર

- ગુજરાતના એક ગામડામાં રાત્રિના એક વાગ્યાના સમયનો મુનકાર છે. ખડખડ કરતું એક બળદગાડું તે વખતે ગામની ગુજરાતી શાળાને આરણે આવી બિભું રહે છે. ગાડાનો મુસાફર ધાટી ઉંઘમાં સૂતેલા શિક્ષકનું દાર ભલડાવે છે. બેબાકળા ઉઠેલા, બાધેલા જેવા એ માસ્તર, કાંઈ ઉપરી અધિકારી (કે પછી ધાડપાડુ)ની આ અણુધારી મુલાકાતથી ચોંકે છે. મુસાફર તેને પોતાની તેમજ પોતાના કામની પિછાન આપે છે: માસ્તર, મારું નામ અમૃતલાલ હક્કર : હું મુંબઈથી શ્રી. વિક્રમભાઈ પટેલનો મોકલ્યો આવું છું. એમના મક્કત અને ફરજિયાત કેળવણીના ખરડાને અંગે તપાસે નીકળ્યો છું, તે મારે તમારી શાળા સંબંધે આટલા આંકડા જોઈએ છે. આપશો ને?

“બલે સાહેબ, પધારો. સુવો, સવારે.....”

“ના માસ્તર, અમારે તો રાતોરાત પાછા ખીજો ગામ પહોંચવું છે. રહેવા જોડલી વેળા નથી.” મુસાફર શ્રી હક્કર સ્વસ્થ અને નિર્ભય અવાજે બોલે છે.

હેરત પામેલો માસ્તર, કશી છૂટછાટની આશા ત્યજીને, માગેલા આંકડા કાઢી આપવા માટે ફૂટેલું જ્ઞાનસ ચેતાવી શાળા બોલે છે.

આંકડા મળી ગયા. રાતના બે વાગ્યાનો શુમાર થયો.

“માસ્તર,” શ્રી હક્કરે વિનંતિ કરી “અત્યારે કોઈ રસોઈ કરી આપે ખરું ? અમે વાળુ વગરના છીએ.”

માસ્તર રાંધણું માંડે છે, ને રાતના ત્રણ વાગે વાળુ કરીને શ્રી હક્કર પોતાના સાથી બેળા એ જ ખડખડ ગાડામાં પછીના ગામનો પ્રવાસ આદરે છે.

એ પ્રવાસ પહેલેથી ચોક્કસ કરેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે જ આગળ ધપે છે. એનો કાર્યક્રમ વિધાતાના લેખ જેવો કરડો ને અફર છે. કાળી રાત કે અળખળતા અપોર, પેટમાં ભૂખના ખાડા કે તનના મોકાડે મોકાડા તોડતો થાક, એમના કાર્યક્રમની એક પણ વિગતને ફેરવાવી શકતા નથી. આ ગામમાં ખાવાનું તૈયાર હોય, અપોરના બે વાગ્યાનો ધોમ ધપતો હોય, તોયે બે કાર્યક્રમ સામે ગામ પહોંચીને જમવાનો હોય તો તેમાં મીનમેખ થઈ શકે નહિ. સાથીઓની દીવાશને એ ગનકારે નહિ. દીલો માણસ એ ખડતલ કર્મચોગીની તહેનાતમાં ટકે નહિ.

આખા ગુજરાતનાં ગામડાં આવી ચીવટથી ખૂંદા નાખ્યાં. એક અખંડ ઉઘમી અબ્યાસી તરીકે અને અડીખમ કાર્યકર લેખે શ્રી હક્કરની છાપે ખેતી ગઈ.

- તે પછી ૧૯૧૮ની સાલમાં મિલારમાં જમસેદપુર ખાતે તાતાના કારખાનાનાં હજારો કંગાલ મજૂરોને માટે સસ્તા માલની વ્યવસ્થા ચલાવવા તાતા કંપનીની માગણીના પ્રત્યુત્તરમાં ‘હિન્દ સેવક સમાજ’ તેમની સેવાઓ ધીરે છે ને ત્યાંથી ઉપડીને એમનું ચાણું ૧૯૧૯ અથવા ૧૯૨૦ માં ઓરિસ્સા દુષ્કાળસંકટ નિવારણના કામ ખાતે તીર્થધામ જગન્નાથપુરીમાં પડે છે. હિન્દુઓના અગ્રવલ પંક્તિના એ તીર્થસ્થળની લખલૂટ સમૃદ્ધિના ઉંમરમાં દુષ્કાળપીડિત ઉડીઆં નરનારનાં હજારો જીવતાં હાડપીંજરો મરણુતોલ દશામાં ડચકાં ભરતાં હતાં, તેમની ફળદ્રુપ ભૂમિને સમુદ્ર સમી નદીઓનાં પ્રલયપૂર વર્ષોવર્ષ બોળા દેતા હતાં. એક તરફથી આ વાર્ષિક જળપ્રલયના મૂળભૂત કારણરૂપ રેલ્વે સડકો વગેરે સયોગોનો અબ્યાસ કરી કરી શ્રી. હક્કર સરકારને અહેવાલો ને નિવેદનો પહોંચાડતા હતા, ને ખીજી તરફ ઉડીઆ સેવકોની સંસ્થા ઊભી કરી ગામેગામનાં સેંકડો કંગાલોને પેટપૂર ચાવલ વહેંચાવતા હતા.

એવો એક પ્રસંગ આ લેખકે જ જગન્નાથજીમાં નિહાળ્યો છે. શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર જાતે ચાવલનું સદાવત વહેંચી રહ્યા છે; મૌને પંક્તિઅંધ લેવા બોલાવે છે. પણ ક્ષુધાર્તો વ્યવસ્થાને અને શિસ્તને ગનકારતા નથી; કાળાં સીસમરંગી એ હાડપીંજરો તીડના ટોળાં પેઠે પડે છે. આ લેખકને વ્યવસ્થામાં સહાયક બનવા ઉભો રાખેલ છે. અરાજકતા મચાવતાં પીડિતોને એ લાકડી વડે રૂંધવા જતા આ લેખકની કઠોરતા શ્રી. અમૃતલાલબાઈથી સહેવાતી નથી; એ શિસ્તના કરડા પાલકનું હૈયું પણ હાથ ન રહે

ઓરિ-
સ્સાની
દુષ્કાળ-
સેવા

કાઠિ. માં
ખાદીનો
ઉદ્યોગ

તેવું આ પીડિત-દર્શન હતું. “એમ નહિ બાઈ ! એમને એમ ન રોકો ” શ્રી. ઠક્કરની શિસ્તપ્રીતિ હારીને ગંભીર રવરે બોલી બી.

- એરિસા પછી કાઠિયાવાડનો વારો આવ્યો. ચોરવાડવાળા શેઠ શ્રી. જીવજીલાલ મોતીચંદ અને હરખચંદ મોતીચંદ ‘ઠક્કર બાપા’ના પ્રશંસકો છે. (શ્રી. અમૃતલાલભાઈનું ‘બાપા’ નામ સંબોધન આ અરસામાં કલકત્તાથીજ પ્રારંભ પામ્યું.) હરખચંદ શેઠ ‘બાપા’ને અવારનવાર પ્રવૃત્તિ અર્થે સારી જેવી રકમો છાનામાના મોકલ્યા કરતા, તે જીવજીલાલ શેઠનો સંકલ્પ, પોતે કલકત્તામાંથી કરેલી કમાઈનો અમુક હિસ્સો પરમાર્થે કાંઈક યોજનાપૂર્વક ખર્ચવાનો થયો. જગન્નાથપુરીમાં ઉડીઆ સંકટ નિવારણમાં ધૂમતા ‘બાપા’ને જોયા પછી એણે બાપાને કલકત્તા તેડાવ્યા અને કાઠિયાવાડમાં ખાદીનો ઉદ્યોગ ખોલવાનો પ્રસ્તાવ ધર્યો. ‘બાપા’નું થાણું કાઠિયાવાડ ખાતે અમરેલીમાં પડ્યું, તે ત્યાં પણ તેમણે શ્રી. જીવજીલાલ શેઠના નિવૃત્ત બેડીદાર શ્રી. રામજી હંસરાજની સાથીદારીથી શાખા પ્રશાખાઓવાળું ધીકતું તંત્ર પાથરી આપ્યું. ખાદી કામના પોતે નિજાત નહિ તેમજ ખાદી ઉત્પત્તિનો આગો દુનરજ પ્રાથમિક પ્રયોગભૂમિમાં, છતાં ‘બાપા’ની યોજનાશક્તિ ત્યાં દીપી બી. મેંકડો મરીમ સ્ત્રીઓએ પાંચ પાંચ ગાઉ દરથી આવીને ય આ નિર્વાહસાધન મેળવ્યું, પણ દુર્ભાગ્યે રાજદ્વારી લડતમાં હિન્દી પ્રજા પાછી પડી, એના એક ફણગા રૂપે ખાદી પ્રત્યે લોકો ઉદાસીન બન્યા. અમરેલી ખાદી કાર્યાલયને સંગીન આર્થિક ભૂમિકા પર મૂકવાની બીજી ફટલીક મુશ્કેલીઓ નડતાં, બાપા એ કાર્ય છોડી ગયા. છતાં ખાદી ઉત્પત્તિનો બાપાએ વાવેલો રોપ શ્રી. રામજીભાઈએ વિધવિધ રીતે વિકસાવ્યો અને આજની ધડી લગી બાપાનાં પુનિત પગલાં સદા તાજાં રાખ્યાં.

૪ ૪ ૪

- “ઓ બાઈ ! બહાર તો આવો. અંદર કેમ પેસી ગયાં છો ?”

૧૯૧૮ની સાલ છે. પંચમહાલ જીલ્લાનો વેરાન પ્રદેશ છે. દુષ્કાળે સળગતી સીમમાં જવતાં માણસની ચિતા જેવાં છૂટાં છૂટાં જૂંપડાં છે. એ જૂંપડે એક કાપડથી બરેલો બળદ-એકા લઈને બ્રમણ કરી રહેલા એક પુરુષને જોતાં વેંત જ એક જૂંપડાનું આરણું બીડીને એક બીલ બાઈ અંદર પેસી ગઈ છે.

“બહાર નીકળાય એમ નથી.” અંદરથી બાઈનો ઉત્તર મળે છે.

“પણ કારણ શું છે !” એકા લઈ બિલેલા પુરુષ પોતાના સાથીને પૂછે છે. બીલોનો બળકાર સાથી ફોડ પાડે છે : “એ બીલડીની પાસે એમ ઢાંકવા પૂરતાં પણ કપડાં નહિ હોય.”

એકામાં કપડાં જ લ્યાં છે. માલિક પુરુષ એમાંથી જોઈતાં કપડાં કાઢી એ બાઈના ઘરમાં પહોંચડાવે છે. એ કપડે ઢાંકાઈને બીલડીનું શરીર બહાર નીકળે છે ને પોતાના મહેમાનને પોતાની કથની કહે છે.

એ કથની સાંભળીને, તેમજ જૂંપડે જૂંપડેથી આંકડા મેળવીને આ એકાવાળા, કાપડ વહેંચતા પુરુષે--ઠક્કર બાપાએ--તારણ કાઢ્યું: હિન્દનાં લોકોને પહેરવા વાર્ષિક સરેરાશ ૧૨-૧૫ વાર કાપડ જોઈએ: બીલોની જરૂરીઆત સરેરાશ પાંચ જ વાર: સ્ત્રીપુરુષોને એક જ

જોડ કપડો : એ એક જોડ ફાટી જાય, ખેતરમાં પાકયું ન હોય, ને વાણિયો ધીરતો ન હોય, તો બીજો શું કરે ! કાઠિયાવાડમાં કહેવાય છે તેમ 'જૂંપડું ઓઢીને' ખેસી રહે !

- દાહોદ-ઝાલોદનાં બીલ ગામડાંની આ દશા બાપાએ નજરે જોઈ, ને તેમણે ૧૯૨૨માં જીવનની મજલનો તે પછીનો અવિસ્મરણીય ખાંભો ગુજરાતના દાહોદ ગામમાં બીલ સેવા મંડળ રૂપે રોપી દીધો. બીલોના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન એ ગુજરાતના મહાપ્રશ્નોમાંનો એક કહેવાય. પંચમહાલનો બ્રિટિશ જીલ્લો અને એની પડોશનાં સંખ્યાબંધ દેશી રાજ્યો, એટલે જંગલી અવસ્થામાં સખડતાં એ ઇતિહાસગાયાં લાખો વીર શોપિનોનાં ગુલામખાનાં, એ ગુલામોના સમુદ્ધારમાં આર્થિક સહાયદાતા મુંબઈના યુવાન શેઠ લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત બન્યા. સેવકોનું જૂથ ત્યાં પણ 'બાપા'એ ઊભું કર્યું. વિશાળ બીલ પ્રદેશ પર એમના સંવામંડળની વડવાઈએ વિસ્તરી ગઈ. અર્ધમાનવી બીલોનાં બાળકોની મફત ઇંગ્લિશ, વૈદકીય સારવાર અને સમાજસુધારા, જે ધણાને સ્વપ્નમય લાસતા, તે બાપાએ સત્યસૃષ્ટિ પર ઉતારી દેખાડ્યાં.

સરકારી
સત્યાગ્રહી

આવું સીધું કામ પણ તે વખતની સરકારને ગમ્યું નહોતું. આજુબાજુનાં દેશી રાજ્યો પર સરકારનો પરિપત્ર પણ પહોંચેલો અને ચેતવણી અપાયેલી કે 'બેનના રહેજો; આ લપ તમારે ત્યાં ન પેસી જાય; બીલોમાં બળવો ન જગાડે !'

અમલદારો પણ સરકારી શક્તિ વૃત્તિને લીધે ત્રાસ આપવા લાગ્યા. સાચા ખોટા મુકદ્દમા પણ થતા રહ્યા. છતાં બાપાની ધીરજ ન ખૂટી. ૨૦ વર્ષની સેવા આપનારા સંવંકા તેમને મળવા લાગ્યા, ને ૧૯૩૦ સુધી મહાસભાની પણ આર્થિક સહાય મળી.

- ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ-સંગ્રામમાં, પોતે સૈનિક નહોતા છતાં, ઝડપાઈ જવાનો લાલ બાપાને જડી ગયો. મહેમદાવાદમાં પોતે કેવળ દૂર ઊભેલા, સંગ્રામના નિરીક્ષક હતા, છતાં તે દેશબ્યાપી દાવાનળમાં તો પાપડી ભેગી ધ્રુવો ય બફાતી. બાપા ખોટા ખોટી સજા ખાઈ સામરમતી જેલમાં પુરાયા, ને ત્યાંથી અપીલમાં નિર્દોષ હરી છુટકારો પામ્યા.

બાપાની
જેલયાત્રા

૧૯૩૦-૩૨નાં એ વસમાં વર્ષોમાં પણ બીલસેવાનું કામ ટકી રહ્યું. તેનો યશ દહનિશ્ચયી કાર્યકરોને અને શેઠ શ્રીકાંત તેમ જ શેઠ હરખચંદ મોતીચંદને જાય છે.

- અહીં દસેક વર્ષે આ સેવાવૃક્ષની જડો બરાબર મજબૂત બની રહી, ને ત્યાં યરવડા જેલમાં ગાંધીજીના ઐતિહાસિક ઉપવાસો સફળ થયા, ને એ સફળતાએ હિન્દના સામાજિક તેમ જ રાજદારી ક્ષિતિજ પર હરિજનોના ઉદ્ધારનો બગીચ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. ભારતવર્ષનું એ મહાપાપ ધોવાના દેશબ્યાપી કાર્યની ધૂંસરી ઠક્કર બાપાના પહોળા કાંધ પર આવી પડી. અખિલ ભારત હરિજન સેવા સંઘ રચાયો, ને ગાંધીજીના આદેશથી એ સંઘનું મંત્રીપદ ઠક્કર બાપાએ સ્વીકાર્યું.

હરિજન
સંઘમાં

સાત વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં સૈકાજૂનો આ પાપ-પૂંજ સાફ કરવાની હામ ઠક્કર બાપા વિના બીજો કયો હિન્દી બાડી શક્યો હોત ! દિલ્હીમાં મુખ્ય મથક રાખીને બાપાએ સંઘનાં ૨૬ પ્રાંત-કેન્દ્રો રચ્યાં, ૨૦૦ જીલ્લા સમિતિઓ અસ્તિત્વમાં આણી, અને એ વિશાળ તંત્ર દ્વારા આજ સુધીમાં અદાર લાખથી વધુ રકમનો, એક વૈશ્યની કાબેલિયતને શોભાવે તેવો, એક ગરીબ દેશના પરસેવાના પૈસાની પાઈએ પાઈની સાર્થકતા પુકારતો સહાયક કરી ખતાવ્યો છે.

હરિજન સેવક સંઘની પ્રવૃત્તિમાં ને કાયદારખણીમાં હક્કર બાપાએ કયો સિદ્ધાન્ત સ્વાકાર્યો હતો તે એક જુવાન સ્વજન પરના પત્રના નીચે ઉતારેલ ફકરામાંથી જાણે છે.

“દસ દહાડામાં આટલા બધા ઉતારા? પણ જુવાનો તો ઉતારવા હોય જ. આગ્રામાં સેન્ટ જોન્સ કોલેજના છોકરાઓ પાસે મેં હરિજન કામનું વર્ણન આપ્યું, ત્યાર બાદ એક બે છોકરાઓ હજી, કે આ તો અમને બહુ મોળું લાગે છે. મેં પૂછ્યું કે ત્યારે તમારી ઝડપે તમે તાકીદે કેમ કરો? જવાબ મળ્યો કે કાયદો કરીને અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરી નાખીએ. પણ કાયદો કરી અસ્પૃશ્યતાનો નાશ ન થઈ શકે, લોકોની જોડે સમજાવટથી, માથાકૂટથી અને લમણાંઝીંકથી જ થાય એ સમજાવ્યું.”

[પોતાના લગીજ અનંત પરનો તા. ૨૬-૧૧-૩૭ નો પત્ર]

અથાક
પ્રવાસો

- લોકોને સમજૂતી : લોકો સાથે લમણાંઝીંક : કાયદાના ઝટકાથી નહિ પણ જનતાનો સંસ્કાર-પલટો કરીને લીધેલું કામ : એ કામે ૬૩ વર્ષના આ જુદા પાસે પ્રથમ તો માગી લીધા લાંબા લાંબા પ્રવાસો. રેલ્વેઓમાં ત્રીજા વર્ગ સિવાય મુસાફરી નહિ : રેલ્વેથી ૫૦-૬૦ માર્ચલ દર પડેલાં ગામડાંમાં મોટર ખટારાથી પહોંચવું : રેલ્વેનાં ટાઈમટેબલ ઝીણવટથી જોખને દરેક દિવસની મુસાફરીના કલાકો ને મિનિટો નક્કી કરવાં : બિલકુલ ક્ષતિ વગર એ કાર્યક્રમે પાર ઉતારવા : ફોર્મ પણ રચે નક્કી કર્યા કરતાં એક કત્તાક પાણી વધુ રોકાવું નહિ : ને એવો એકેક પ્રવાસ પૂરો કરી દિલ્લીના મથક પાછા આવી એકાદ અઠવાડિયું રહી ચડત ઓફિસકામ પતાવવું : ત્યાં તો બીજા પ્રવાસનો કાર્યક્રમ તૈયાર જ હોય : કાઠિયાવાડથી આસામ સુધી અને પંજાબથી મદ્રાસ સુધી, શહેરોમાં નહિ પણ ધૂળ ફાકતાં કંગાલ ગામડાંમાં જે તાકાત અને સખૂરીથી હક્કર બાપા રખડ્યા છે તેટલું બીજા ફોર્મપણ કાર્યકર્તા-ગાંધીજી અને જવાદરલાલ સુદાંત નહિ રખડ્યા હોય.

સંશોધનની
ઝીણવટ

- પ્રવાસમાં એમની જ્યવરથાપ્રવૃત્તિની પાછળ એમની સંશોધન અને નિરીક્ષણવૃત્તિ જે મૂંઝું કામ કરી રહી હોય છે તેની ઝાંખા એમના નીચે લખ્યા પત્રમાંથી થશે.
“સક્કર ખરાજ પહેલી વખત જોયું. લયંકર મોટું કાર્ય છે. લાડકાનાથી ૨૦ માર્ચલ દૂર મોહન-જો-ડેરા રહ્યું, પણ ત્યાં જવાનો વખત ન મળ્યો. હરિજન કામ પહેલું અને પછી બાકી બધું x x x ‘શિકારપુરમાં એક દાકતર કિશનચંદ બુલચંદાની છે. તે હરિજન કામ સરસ કરે છે અને મેટર્નીટી હોમ પણ ચલાવે છે (સાર્વજનિક). વળી તે વેપારીનો દિકરો હોવાથી ટુટીકારીનમાં તેનું ‘મેન્ડોગનું’ કામ પણ ચાલે છે x x x અહીં ઢંઢને મેઘવાળ કહે છે. કચ્છમાં પણ તેમજ-લાડકાના પાસે આજીગર જતનું એક ગામડું-ધરમાં ગુજરાતી બોલનારાનું, હાથ લ.ગ્યું. બહુ ચોખ્ખું : અને સીધી લાઈનોવાળા બઝની સાદડીઓનાં ઘરો હતાં. તેનો વડેરા ૧૦૦ જરીખ ખેતીનો માલદાર માલિક હતો. કાળકાદેવીના બકતો હોઈ ઘણી જ ધન્યો તેમનાં ઘરો પર હતી. વડેરાનાં હિન્દુ મુસલમાન બન્ને નામ હતા. દોરડા ઉપર ચાલવાનું હવે એ બૂલી ગયા છે. તેમાંથી એક જ જણ એ ધધો કરે છે x x x શિકારપુરની કોલેજમાં શીખતો એક એડનો છોકરો, નામે નારાયણ, જેને રૂ. ૧૫ ની સ્કેલરશીપ આપીએ છીએ, તે મળ્યો. તે વેકેશનમાં ઘેર હોય છે ત્યારે પોતાના

આપની સાથે માટી ખોદવા તથા ભીંતમાં ચણવા પણ જાય છે. હમણાં એફ. વાઈ. એ
ભીંતે નાંખે પાસ થયો પ્રીન્સીપાલ તેને પોતાને ઘેર ખવરાવે છે, અને વખાણતા હતા.

[ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર પર, સિંધના નવાબશાહ
ગામથી લખેલો પત્ર તા. ૧૨. ૪ ૩૬]

- સિંધના કામમાં રોકાયેલા છતાં જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં જંગલી જાતિઓ એની નજરને ન
ચુકાવી શકી એ જંગલીઓ કોણ જાણે કેમ પણ એમની સેવાવૃત્તિનાં જ નહિ પણ એમની
મમતા અને મહોબ્બતનાં પાત્રો ખતી ગયાં છે. એ મમતામાં એક આશકનું ઝૂરવું છે, પ્રેમીનો
તલસાટ છે. ગૂજરાતના એક ખૂણના આદિવાસીઓ આ બીલોની દશા દેખીને આખા હિન્દના
આદિવાસીઓનો વિચાર એમને સતાવવા લાગ્યો. ૧૯૨૬માં લાગલાગટ ચાર માસ તેમણે
જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પ્રવાસ કર્યો. આસામ તો તેમને જાણે અસલ વતનીઓનું પ્રદર્શન
લાગ્યું. ગારો, કાચારી, મીરી, મીકીર, નાગા, લાલુંગ, ખાસી અને જંટીઆ, એવી એવી,
અલ્પપુત્રા નદીના બન્ને કાંઠાની પહાડીઓ પર રહેનારી, પરસ્પરની ભાષા પણ ન જાણનારી,
પરસ્પરને ન ઓળખનારી જાતિઓ જોઈ; એ જાતિઓની વચ્ચે કામ કરના વિદેશી મિશન-
રીઓને જોયા. આ મિશનરીઓ આ લોકોને એની માતૃભાષા રોમન લિપિની મારફતે
શીખવતા હતા તે પણ જોયું. છેલ્લાં બે વર્ષથી મધ્યપ્રાંતના ગોંડ લોકો, દક્ષિણ ઓરિસ્સાના
કંધ, સખર, કોયા, ગદખ અને એવી અનેક જાતો જોઈ લીધી. ઓરિસ્સાની મહાસભા
સરકારે આ પછાત પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગ વિચારવા એક સમિતિ નીમી તેના પ્રમુખસ્થાને
બાપાને બેસાડ્યાં. બાપાએ આ આદિવાસીઓનાં દુઃખ, દારિદ્ર્ય, અસુખાકારી અને
શોષણ સ્વાનુભવે નિહાળ્યાં. મહાસભા સરકારની પહેલાં જ્યાં પ્રવાસ કરવો પણ
મુશ્કિલ હતો તેવા ભાગોમાં ખૂબ ફરી ફરી ઝીણી વિગતો સંગ્રહી.

વાચાહીન
અઢી કરોડ
આદિ-
વાસીઓ

ધણી કે ધોરી વગરનાં, સરકાર તેમ જ હિન્દુ સમાજ બેઉએ ત્યજેલાં, વ્યાપારીઓ
અને જમીનદારોને સાથે પેટ ભરીભરી લુંટાઈ રહેલાં, અને ફક્ત ખ્રિસ્તી મિશનરી-
ઓની જ સાર પામીને વટલાતાં આ પૂરાં અઢી કરોડ અસલ વતનીઓને હિન્દના
હરએક વિભાગમાં પથરાયેલાં દેખી, તેમના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યા પછી ઠક્કર બાપાનું
અંતર નીચે મુજબ વેદના-ગિન્દુઓ ટપકાવે છે —

“હરિજનોને તો વાચા છે, ધારાસભામાં તેમના પુષ્કળ પ્રતિનિધિઓ છે, તેઓ
ફળવાતા જાય છે, પોતાના હક્કો માટે મંડળો રચી આંદોલનો કરી શકે છે, પણ આ
મૂંગાં પ્રાણીઓ જેવાં અઢી કરોડનું શું ? તેમનો પ્રશ્ન અટપટો છે ખરો, પણ તેને
ઉકેલ્યે જ છૂટકો છે.”

આ ઉકેલ કરવાની તાલાવેલી બતાવતો પત્ર—

“આ સાલનો પ્રવાસ તા. નવમી ને રાત્રે પૂરો થયો. તા. ૧૬-૧૭ કલકત્તામાં રહી
કાલ અહીં રાંચીમાં આવ્યા. અહીંયાં યુરોપિયન ગાંડાઓની Mental Hospital
છે તે તમે જાણતાં હશે. મારી દૃષ્ટિએ અહીં aborigenes મારા બીલ જેવા સંતાલો,
ઉરાંઓ અને મુડાઓ (જેને અંગ્રેજીમાં મુન્ડા કરી નાખ્યું છે) તેમનો તો પાર જ નથી.
તેમને માટે વિશેષ કામ કરવાની ગોઠવણ કરી રહ્યો છું. આસામમાં પણ ચહાના
બગીચાવાળાઓ-તથા બગીચામાંથી નીકળ્યા ગાદ સાધારણ ખેતીવાડીમાં પડેલા પ્રાંત પ્રાંતના
લોકો માટે વિશેષ કામ માથે લેવાની ગેરવીમાં છું. આમ કામના ઘોડા મનમાં ઘડયા કરું

ધું, પણ દેવધર દાદાની માફક પ્રભુ બોલાવી લે તો એ બધું મારે માટે તો મડ્યું રહેશે. ઈશ્વરનું ચક્ર તો અટકતું નથી, તેથી બીજાઓ ઉપાડી લેશે. પણ માણસના લોભનો પાર નથી. બધે લવાતિયાં મારવાનું મન થયા કરે છે”

[ડો. કેશવલાલ ઠક્કર પરના તા. ૨૧-૧૨-૩૫ના દિલ્હીથી લખેલા પત્રમાંથી]

જ્ઞાનયુક્ત શ્રદ્ધા

- આમ જો આ પ્રેમીજનમાં પ્રભુપરાયણતા અને જ્ઞાનબુદ્ધિની મજબૂત પકડ ન હોત તો કદાચ એનું હૈયું ફાટી પડત. સાચા લોકસેવકને માથે તો પગલે પગલે સંસારી માનવના જેવી જ કારમી આફતોના, વિચ્છેદ-વ્યથાના, આંતરવેદનાના વજ્રપાતો થાય છે. શ્રદ્ધા અને આત્મજ્ઞાન વિહોણો સેવક એ ઝંઝાવાતો સામે ટકી શકે નહિ. ઠક્કર બાપાના કવિહૃદય પર, પ્રેમીહૃદય પર વજ્રપાતો થયા, તેમાંથી એમને ઉગારી લેનારી એ જ્ઞાનયુક્ત શ્રદ્ધા કટલી મનોહર છે ! આ પત્ર સાક્ષી પૂરે છે-

“દેવધર દાદા ગુજરી ગયા x x x તેમનું કામ થઈ રહ્યું તેથી તેમને ઈશ્વરે બોલાવી લીધા. મારું કામ પૂરું થઈ રહ્યું તેને લાગશે, ત્યારે તે મને પણ બોલાવી લેશે. મારા ચાર ગુરુઓ : શિન્દે, કવે, દેવધર અને બાપા : એ ચાર પૈકીમાંથી આ બીજા ગયા.”

[ડો. ઠક્કર પર લખેલો તા. ૧૯-૧૦-૩૫ નો પત્ર]

દીપકમાં તેલ

- એ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનના દીપકમાં તેલ ક્યાંથી પુરઠું રહ્યું છે ? માનવી જગતનાં દુઃખોના દર્શનમાંથી. આ રહ્યો એક કાગળ :-

“ઘડપણ કુણે મોકલ્યું” એનું રહસ્ય પાની કાઢી રેડિયો (અધાપો છતાં) કાંતતાં અને રસોઈ પણ કરતાં તેથી મને સમજતું હતું. કાંઈ વખતે શરીર દુઃખે છે અથવા હાથનાં આંગળાંમાં ‘વા’ goutiness આવી જાય છે ત્યારે સ્વાનુભવથી પણ જણાય છે. પણ વિશેષ તો પ્રવાસમાં અતિ વૃદ્ધ માણસ મળી આવે છે, વખતે મનૂરી કરતાં દેખું છું, ત્યારે રહસ્ય સમજાય તો છે, પણ તે સાથે એવો વિચાર પણ આવે છે કે ઈશ્વરે આપણને કેવી સારી સ્થિતિમાં (આ માણસ કરતાં) મૂક્યા છે, તે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ તેટલો ઓછો. પ્રભુની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી શરીર સેવા કરી છૂટશે. તે વાહન બંધ થશે ત્યારે પરમાત્મા આપણા કર્મ પ્રમાણે નવું વાહન આપશે.”

[મુબઈ : તા. ૨૬-૬-૩૬ : મોઢાભાઈ પરમાણુંદાસ ઠક્કર પરનો પત્ર]

ભાંગેલા દેહ સેવા

- હિન્દુસ્તાનના રાજકારણી ક્ષેત્રમાં કાર્યકરોની પડાપડી હશે, જાહેર જીવનના શોખીનોની સંખ્યા ભલે મોટી હશે, પણ ઈશ્વરની વીણાનું સ્વરહીન શબ્દહીન મૂગું સંગીત જ્યાં નિરંતર બજી રહ્યું છે, તેવા અદાહ નેપથ્યમાં સેવા સમર્પનારા વિરલા છે. એમ ન હોત તો ૬૮ વર્ષના આ ડોસાની નીચેના પત્રમાં વર્ણવી દેહ-દશાને આપણી પ્રજા કેમ ચલાવી લેત !—

“બીજું હાલમાં છેલ્લા એક માસથી મારી તબિયત નરમગરમ ચાલ્યાં કરે છે. બીજાપુરમાં તા. ૭મી માર્ચે ૧૦૨° તાવ આવી ગયો હતો. થાકોડાને લીધે હશે એમ ધારું. બીજો દિવસે ત્યાંના દાકતરે કિવનાઈનનું ઈન્જેક્શન આપ્યું, તેથી તેને વળતે દિવસે પાછો પ્રવાસ ચાલુ કરી શક્યો. બીજાપુરમાં એક હૃદય ઓફિસર રા. સા. પડલેકર

કરીને છે, તે બહુ સેવાભાવી માણસ છે. તેણે ત્યાંનું લેપર ક્લીનીક્સ ખતાવ્યું તથા તબીબ લેપર હોમ બંધાઈ રહેવા આવ્યું છે તે ખતાવ્યું.

“પાછો દાહોદમાં તા. ૧૫મી એ દહાડા કે ૧૦૦૧૧ તાવ સાંજે આવ્યો. ત્યારપછી ચાર દિવસનો સખત પ્રોગ્રામ વાંસવાડા તથા ડુંગરપુર રાજ્યમાં મોટરબસથી આશરે ૨૫૦ માર્મિલનો હતો, તે કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું તેથી દાકતરે આપેલી દવા ભેગી રાખી રસ્તામાં પીતો ગયો ને તે ચાર દિવસનો પ્રોગ્રામ સારી રીતે પસાર થયો.

“અહીં આવ્યા બાદ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી રાતમાં એક કે બે બજે ઊંઘ જીડી જાય છે. પછી પથારીમાં પડ્યો રહું છું પણ ઊંઘથી આરામ મળે તે મળતો નથી. બપોરે ઓફિસનું કામ, ૧૧ થી ૫, હોય તેથી ઊંઘાતું નથી. કદાચ થોડો ઝીણો તાવ દહાડા સુધી રહેતો હોય, એવી શંકા જાય છે.

“વળી ૧૧ થી ૫ લાગલાગટ ઓફિસમાં ખુરસી પર બેસવાથી, પાંચ વાગ્યા બાદ એમ લાગે છે કે જાણે પગે રસ કેમ ન ઊતર્યો હોય-થોડું ઢરવા ફરવાથી મટી જાય છે, પણ Elephantaisis (દાથીપગ) થવાની ખીક લાગે છે.

“આ બધું તમને ભાઈ તરીકે નહિ પણ દાકતર તરીકે સલાહ આપો માટે લખ્યું છે. રોજનું કામ નિયમિત તો થાય છે, કર્યા કરું છું.”

[દિલ્લી : તા. ૨૭-૩-૭૭ : ડૉ. ઠક્કર પર પત્ર]

- લોકસેવાના ચાલુ ચોકઠામાં ગોઠવાઈ જનારા અનેક છે, પણ લોકસેવા એ એક સુરાપાન સમી વસ્તુ છે. એ આદમીને હુંપદમાં બહેકાવી મૂકે છે. સેવાની નાની શી પ્રવૃત્તિ પણ જ્યાં પ્રસિદ્ધિનો મહિમા પામતી હોય, તેવા આ જમાનામાં લોકસેવક પોતાની સંવા તેમ જ શક્તિ વિષે અત્યુક્તિભર્યા બ્રામક ખ્યાલોનો ભોગ સહેલાઈથી બને છે. પણ બાપાએ પોતાની પગદંડી એક પણ ક્ષણે ચાતરી નથી, તેનું કારણ તેમની પ્રભુપરાયણતા ને શ્રદ્ધા ઉપરાંત તેમની પ્રમાણબુદ્ધિ. સ્વજનોને એ કાગળમાં લખે છે કે—

“અખિલ ભારતમાં ઓળખાયેલ ‘ઠક્કર બાપા’ હું થયો, તેથી તમ જેવા વડીલો રાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. કુટુંબને માટે આ મીરેકલ તો ન ગણાય. ગોખલેજીની સોસાયટી જેવી સંસ્થાના આ પ્રતાપ છે. માણસ પોતાની બુદ્ધિ કે હોશિયારીથી નહિ પણ જે ઓર્ગેનીઝેશનની છાયામાં રહી કામ કરે તેનાથી જ દીપે છે. દેવના પૂનરી દેવને નામે ઓળખાય. ને દાસભાઈનું કહેવું સાચું છે કે જ્યાં જીવાત્માના વિકાસ માટે અનુકૂળ સંયોગો હોય ત્યાં જ જીવાત્મા આકર્ષાઈ આવે.”

(અંબ : તા. ૨૬-૬-૭૬ મોટાભાઈ શ્રી. પરમાણુદાસ ઠક્કર પરનો પત્ર)

- ત્યાગનો માર્ગ અન્ય અનેક પ્રલોભનોથી ભર્યો હોવાને કારણે ભયાનક તો છે જ, પણ એની વધુમાં વધુ ભયાનકતાનું એક કારણ તો એ છે કે ત્યાગી અને લોકસેવક પોતાની દુનિયાને જુદી, નિરાળી, અતડી બનાવી લે છે. ઠક્કર બાપાનો સંસારત્યાગ એમાંથી મુક્ત છે અને એ સર્વત્યાગી સાધુ વ્યવહારના સુંદર સ્વરૂપને ભૂલ્યા નથી. પોતાના મંત્રીને ઊંટની સવારી કરતે કરતે પણ નોંધ લખવા ફરજ પાડનાર, રાતના બે વાગે પણ યાદ આવતાં મંત્રીને ભરજીંઘમાંથી જગાડી કાગળ લખવા બેસાડનાર અને ઓરિસાના રાહતકાર્ય વખતે એક ગ્રામવાસી કાર્યકરનું સર્પદંશથી મૃત્યુ થયાને વળતે જ દિવસે બીજા

સેવકની
શોભા

વ્યવહારમાં
અણચૂક

કાર્યકરને એ જગ્યાએ જવામાં ખીતો જોઈ ધમકાવી નાખનાર કઠોર ઠક્કર બાપાનો આંતરિક સંસારી ભાવ તો આદ્રતાનો સાગર છે, અને એમનો સંસારવ્યવહાર સેવા-વ્યવહારના નેટલો જ મુક્ષમપણે કામળ છે. ત્યાં પણ વિગતોને એ વિસરતા નથી. એ ખતાવવા થોડાક કાગળો નીચે ઉતારીએ :

“જાપાંમાં વાંચ્યું કે ભાવનગર રેલ્વેવાળા નગીનદાસ પારેખ ગુજરી ગયા-તે આપણા જાણીતા નગીનભાઈ, માજી સ્ટેશન માસ્તર (ભાવનગર) તે જ કે શું? છેલ્લો જ્યારે ભાવનગરથી હું અમદાવાદ જતો હતો ત્યારે મારી બહુ સંભાળ રાખેલી. તે જ જો હોય તો, મરનારના દીકરાનું નામ તથા સરનામું લખી જણાવશો, જેથી તેને પત્ર લખું.”

[દિલ્હી, તા. ૧૪-૮-૩૭, ડૉ. ઠક્કર પરનો પત્ર]

- “આ લખતાં લખતાં ભુરા ઠક્કરની તરબૂચની રેંકડી-પહાણ એનકાચમેન્ટવાળા ઉઠાવી ગયા તે-યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી. તમારી સામેની હવેલી પાસેથી જ કે શું?”

[તા. ૩-૬-૩૬ના ડૉ. ઠક્કર પરના પત્રમાંથી]

- “મોટાભાઈએ મોકલેલ ‘લેખરસ’નું નાનકડું કાવ્ય બહુ સારું હતું. તેની નકલો ટાઇપ કરાવી ૩-૪ ભાઈઓને આપ્યું. તેમને બહુ ગમ્યું.

“ઉર્દુ કવિઓની ગઝલો, હિન્દી લિપિમાં દિલ્હીથી મોકલવા તમે લખ્યું + + + તપાસ કરીને મોકલીશ.”

[તા. ૨૬-૬-૩૬નો પત્ર]

- આવા રસિક ઠક્કર બાપા, વિનોદી અને મર્મપ્રેમી છે. કાથળા જેવાં ખાદીકપડાં પહેરતા છતાં શુષ્ક વૈરાગી નથી શરીરના ધર્મો એમણે સાચવ્યા છતાં આ ન ખાવું ને તે ન ખાવું એવું વેદિયાપણું એમણે પોતાના કાર્યક્ષેત્રનાં લોકો પર જોખ રૂપ બનાવ્યું નથી. જે રામરોટી જડી તે ખાઈને દેહધર્મ બજાવે છે. ક્યાંઈ પણ જાય, કાઈને નડતરરૂપ બને એવી મહેમાનદારી માગતા નથી. ઠક્કરબાપા જેને ઘેરે આવ્યા, તેને ઘેર જાણે બાળક રમવા આવ્યું! એના વહન પર કદી વિષાદ હોતો નથી. એની વાતોમાં કદી આવેશીલા ઉદ્દગારો કે આહ્વાનિ નિઃશ્વાસો હોતા નથી. વેદનાનો જીવન-થાળ એના હૈયામાં હજમ થયો છે. પ્રત્યેક પ્રભાતે એમના કંઠમાંથી પ્રાચીન ભજનો પૂરા સ્વસ્થ સ્વરે ગુંજે છે.

પરંતુ દુર્ભાગ્ય છે આ દેશનું કે જ્યાં એકનું સ્થાન પૂરનાર ખીજ જવલ્લે જ જડે છે; એટલે પછી સેવાજીવન પણ માનવીનું કારાગાર બની જાય છે. ઠક્કરબાપાનો એ અવગુણ છે કે સદગુણ, તેની ચર્ચા અસ્થાને છે. વસ્તુસ્થિતિ જ આ દેશમાં એટલી કારમી છે કે આજે ૭૦ વર્ષનું, અંદરથી ભુક્કા થઈ ગયેલું એ શરીર આરામ લેવામાં પણ પાપ સમજીને લખે છે કે “આરામ લેવા ભાવનગર આવવા જરા પણ વિચાર થતો નથી. on duty-સેવાક્ષેત્રમાં જ રહેવાનું મન થાય છે. તથા ક્યાંઈ જવાની ઈચ્છા થતી નથી.”

[તા. ૩-૧-૩૬નો પત્ર]

બાપાના એવા ધગધગાટને શમાવવા ખુદ ગાંધીજી પણ અશક્ત છે. આપણી રંક શક્તિ તો ફક્ત પ્રાર્થના જ કરી શકે કે—

ઈશ્વર ઠક્કર બાપાને સો વર્ષના કરો !

આરામ
ન ખપે!

ઠક્કર બાપાના ગુરુઓ

પિતા : સ્વ. વિક્રમદાસ ઠક્કર

ઠક્કર દાદા

કો' નવ કહેજે !

દમ દમ કર્મે મચી રહેતાં,
ઉછળે ઉરમાં ધમ્મકાર;
ભલી એ એની વિશ્રાંતિ,
એ સુખ, જીવનઆધાર.
એ પડે, લડથડે, છતાં ઉઠી ફરી ચડે યુદ્ધ અવિરામ,
એ સુભટ કાજ કો' નવ કહેજે; 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ !'

વનવનનાં વદન હસવતી
કો સરિતા ચાલી જાય,
દુર્ગંધ જગતની વહતી
સાગરમાં શાંત સમાય;
સાચા જગસેવકનું જીવન ત્યમ પામે મૌનવિરામ,
એ સુભગ કાજ કો' નવ કહેજે; 'પ્રભુ દે એને વિશ્રામ !'

['યુગવન્દના'માંથી]

